

tribució i comprensió tenen en funció de les diferents categories de públic receptor amb què es poden trobar («La comunicazione letteraria a Roma tra “pubblico” e “privato”» i «La ricensione della letteratura dall'età arcaica all'età di Cesare: da una letteratura nazionale a una letteratura per pochi»). Amb un horitzó molt més concret, el capítol 5 va també pel mateix camí («Da una letteratura per pochi a una letteratura nazionale: Virgilio, Orazio e il pubblico Augusteo»). Els capítols 3 i 4 centren els esforços de l'autor en l'anàlisi de l'obra de Catul («Ambiti di destinazione e atteggiamenti espressivi nella poesia di Catullo, I i II»), per a la qual «ho creduto di poter identificare diverse tipologie di situazioni comunicative in un quadro di destinazione di cerchia che caratterizza intenzioni ed effettiva circolazione di questa poesia». En el cas dels poetes augusteus, la recerca de Citroni és més complexa perquè es fa molt més difícil individualitzar motius, personatges, situacions personalitzades, etc.: l'ambició d'aquests poetes és tenir, precisament, uns destinataris més generals i superar, per tant, el cercle restringit d'un destinatari concret (capítols 6 i 7, «I piani di destinazione nella lirica di Orazio con qualche considerazione su satire ed epistole» i «Dedicatari e lettori nelle elegie di Propertio e Tibullo»). Seguint la línia d'algun dels primers poetes augusteus, tot i que amb uns objectius ben diferents, Ovidi apro-

fundeix en una modalitat d'apropament al públic que tindrà una gran acceptació en la poètica imperial posterior: «il sistema dei riferimenti a dedicatari individuali entra in crisi, e tende ad essere sostituito da un sistema di riferimenti destinati al lettore generico» (capítols 8 i 9, «Ovidio e la scoperta del “lettore affezionato”» i «Dopo Ovidio: le nuove articolazioni del pubblico letterario imperiale»).

El resum del nostre comentari és breu: aquest és un llibre del qual les persones interessades en poesia llatina no poden passar de llarg. És un llibre dens, important, fruit de gairebé vint anys de lectura i reflexió de Mario Citroni sobre alguns dels principals poetes de la darrera república i el principat d'August, que aporta noves reflexions sobre molts passatges llargament discutits i que, per sobre de qualsevol altra consideració, culmina de forma brillant el discurs de Citroni sobre la poètica romana: res no es pot llegir i entendre si no es té en compte l'entorn del poeta i de la seva obra i, a partir d'aquest llibre en concret, si no es té en compte la circulació de les obres i quin és el seu públic lector, no des del moment de la seva publicació sino del de la seva concepció i escriptura.

Joan Gómez Pallarès

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat
i de l'Edat Mitjana

HORSFALL, N. 1995.

A Companion to the Study of Virgil.

Leiden: E.J. Brill. 326 p. ISBN 90-04-09559-4.

En la introducció al seu magnífic llibre *Virgilio: l'epopea in alambicco*, Nàpols, 1991 (recensió nostra a *Faventia*, 16/1, 1994, p. 118-124), Nicholas Horsfall (un dels exemples més interessants de «Privat-gelehrter» que circulen per Europa en aquests moments) adduïa com a justificació de l'escriptura d'aquell llibre que George Gould li hagués «exigit» que deixés d'es-

criure articles sobre Virgili i dedicués els seus esforços a fer un llibre. No crec jo que pagués (com ell mateix diu!) el seu «deute» amb els virgilianistes amb aquell treball, ni tampoc que ho faci ara amb el treball del qual fem la recensió. Potser s'hi acostarà quan publiqui el seu comentari sobre el llibre 7 de l'Eneida, en què està treballant intensament des de fa un temps (després

d'haver-hi dedicat ja uns bons esforços en la seva tesi doctoral), però, en qualsevol cas, els lectors de Virgili (sigui quin sigui el seu punt de vista a l'hora d'acostar-se a la comprensió del text: no volem entrar ara en polèmiques com les que reflecteix la pàgina VI de la introducció) sempre li demanarem més i més treballs sobre el mantuà perquè el seu domini i control sobre tots els aspectes de l'obra virgiliana és tan gran que, sincerament, no crec que ens puguem permetre el luxe de prescindir-ne en els anys futurs (en les seves mans, la decisió).

Tota aquesta *expertise* i coneixements s'aboquen de forma sublim en la coordinació i el protagonisme, també, que assumeix Horsfall en el plantejament i l'escriptura d'aquest «Companion». De fet ell mateix ho diu amb una proverbial modèstia: «That is all: I can only offer experience; I am a part of all that I have read». La importància de l'afirmació ve precisament de qui la fa: és impossible conèixer tota la literatura secundària sobre Virgili («one learns that completeness is a mirage and constant updating in the end a sacrifice to fashion [...] I shall cite what we have ourselves found most helpful and stimulating»), però Horsfall i els col·legues que treballen amb ell en el «Companion» (Perutelli, Geymonat, Barnes i un apèndix «documental» de Clausen) demostren conèixer tota la significativa. El plantejament del treball, però, i això és un clar avantatge per nosaltres, no es basa en la refutació d'arguments *a contrario* a partir del domini de la bibliografia, sinó en la presentació de tota l'obra de Virgili i de la seva fortuna posterior a partir de les seves claus de lectura. No es perd el temps en inútils polèmiques, sinó en «to react [...] with the due discretion, against what I (and not I alone) see as in some ways a loss of equilibrium and proportion». Els resultats són engrescadors i busquen ajudar el lector interessat (seriosament interessat!) en Virgili a formar-se una clara idea dels progressos en el coneixement dels seus textos: «we have tried to concentrate both on the positive results of the best scholarship [...] and on those pro-

blems which, strangely enough, remain relatively unexplored». L'objectiu fonamental queda perfectament cobert amb aquest plantejament: fins aquí s'ha arribat en coneixement de l'obra virgiliana (hi trobem remarcats els resultats més sòlids i irrefutables), a partir d'aquí els camins que hom pot explorar amb més garanties de resultats s'indiquen també clarament. Al meu entendre, aquest és un tret habitual de generositat filològica de Horsfall i els seus col·legues (que ja han practicat anteriorment), que cal, però, agrair cada vegada que es produeix.

El llibre compta amb un capítol introductori sobre la vida i l'època de Virgili (escrit per Horsfall) i apartats dedicats a cada una de les obres del poeta: un capítol sobre les *Bucòliques* (escrit per Perutelli); un altre sobre les *Geòrgiques* (escrit per Horsfall, especialment remarcable perquè no estava previst en la planificació inicial de l'obra que el fes ell i perquè, en conseqüència, va ser escrit en molt poc temps); apartats específics sobre cada llibre de l'*Eneida* (escrits també per Horsfall) amb aportacions sobre el pes específic de temes clau en cada un d'ells; un capítol, que jo trobo especialment il·luminador sobre «Style, language and metre» (escrit per Horsfall) i que ensenya (penso especialment en joves graduats) què cal ponderar en el comentari estilístic d'un text poètic que semblava haver donat ja tot el que podia d'ell mateix (partint de Maurach o de Lunelli, encara es poden treballar alguns altres aspectes); un apartat (també escrit per Horsfall) que jo valoro molt especialment perquè afecta un dels punts de vista amb què intento aproximar-me als textos poètics llatins. Em refereixo al capítol sisè, «Virgil's impact at Rome: the non-literary evidence», que parla de l'impacte del poeta en tots els aspectes de la vida quotidiana no estrictament literària del seu entorn romà (això no seria molt especialment significatiu, perquè és evident que la fortuna del poeta comença ja abans de la seva pròpia mort física), no només en termes de tradició o recepció, sinó també de mútua influència i interconnexió entre el

món real i l'obra del poeta (no podem oblidar que un dels articles que ens van refermar en la nostra idea que la presència del món epigràfic en la poesia llatina culta era més important i significativa que no havia semblat als estudiosos anteriors, estava firmat per Horsfall i publicat al *Liverpool Classical Monthly*, 11, 1986, p. 44-45: «Vergil and the Inscriptions: a reverse view»); tanquen el llibre un apartat dedicat a la fortuna literària immediatament posterior a Virgili (en Ovidi, Lucà, Valeri Flac, Estaci, Sili Itàlic), escrit per Barnes, i un altre a la transmissió manuscrita del text virgilià i a la qüestió difícilíssima de resoldre sobre les edicions antigues del text, escrit per un dels grans especialistes en el tema, Mario Geymonat. Cada apartat du una bibliografia significativa dels treballs que

cada autor ha trobat més útils i el llibre és coronat per un índex temàtic, molt intel·ligentment dividit segons els capítols de referència.

En resum, poder donar notícia d'aquest excel·lent treball és continuar afirmant i comprovant que amb les contribucions de Horsfall (en aquest cas en brillant companyia!) el camí per l'*studiosus lector* virgilià és una mica (només una mica!) més fàcil. Com dèiem al començament, esperem que Horsfall no talli la seva vinculació pública (la privada no ho serà mai) amb Virgili. Tots en sortirem beneficiats.

Joan Gómez Pallarès

Universitat Autònoma de Barcelona
 Departament de Ciències de l'Antiguitat
 i de l'Edat Mitjana

CUGUSI, Paolo. 1996²

Aspetti letterari dei Carmina Latina Epigraphica.

Bolònia: Pàtron Editore, 413 p. ISBN 88-555-2369-4.

No és el més habitual en nosaltres (en realitat, penso que és la primera vegada que ho fem) donar notícia d'una segona edició. En aquest cas ens ha semblat d'estricta necessitat i justícia fer-ho perquè el professor Paolo Cugusi ens ofereix una nova mostra del seu bon saber fer filològic en el camp de l'estudi de la poesia llatina epigràfica (tantes altres mostres seves també, en altres camps de la literatura llatina, com, sobretot, el de l'epistolografia). Cugusi, professor de la Universitat de Cagliari (on s'han format i han treballat alguns dels bons especialistes italians en la matèria i on s'han escrit obres fonamentals pels nostres estudis com les concordances dels CLE publicades per Georg Olms el 1988 o les de Zarker, publicades per Hakkeret el 1991) fa molts anys que es dedica a l'estudi dels CLE i ja el seu treball, que ara veiem reeditat, del 1985 se situa entre els més útils i ben documentats de la producció científica sobre el tema (juntament amb alguns treballs, entre els més recents, de

Sanders, Pikhau, Gamberale, Massaro). Va representar, al meu entendre, un punt molt important de millora en relació amb el que s'havia fet fins aquell moment: de l'estudi estricte de la fortuna dels poetes cultes en la producció mètrica epigràfica en llatí (paradigmes els de Hoogma amb Virgili i Popova, amb Horaci i Tibul), es passava (gràcies a Cugusi) a un treball molt més globalitzador, en què preniem part estudis monogràfics sobre temes concrets (el tema de la mort en lloc estrany, per exemple) o sobre característiques formals presents en un col·lectiu de CLE (firmats per autors concrets, posem per cas), sobre la tradició literària, notes de crítica textual i de comentari mètric dels textos, etc. Tot això, juntament amb la voluntat d'oferir una visió d'aquest tipus de literatura molt més relacionada amb el món de la poesia culta i firmada, d'autor, i, sobretot, molt més interdependent (la influència entre totes dues és cosa que s'exerceix en les dues direccions, no és unívoca).